עיון

מאה שנה ל"כוכב הגאולה" של פרנץ רוזנצוויג | ואל מה נפתחות דלתות השער? אל החיים

ב-16 בפברואר 1919, לפני מאה שנה בדיוק, כתב ההוגה היהודי־הגרמני פרנץ רוזנצוויג את השורות החותמות של יצירתו המיסטית "כוכב הגאולה", בהן דרש מן הקורא לסגור את הספר ולחפש את הגאולה בקשרי אהבה וכבוד עם הזולת. המכתבים שכתב לאשה הנשואה שעמה ניהל פרשת אהבים, בידיעת בעלה, מתעדים את רגעי הלבטים האחרונים של כתיבת הספר ואת האכזבה מכך שאינו חש שום התרוממות רוח

בנימין פולק
17.02.19

ב-14 בפברואר 1919 הגיע פרנץ רוזנצוויג לזֶקינְגֶן, עיירה על גדות הריין שבשולי היער השחור שבדרום־מערב גרמניה. הוא היה נחוש בדעתו כי רק שולחן כתיבה מסוים הנמצא בעיירה ראוי להיות זה שעליו יחתום את ספרו "כוכב הגאולה", שעתיד להיחשב לאחד הכתבים המשמעותיים ביותר בתולדות ההגות היהודית המודרנית. חתימת הספר על שולחן זה תספק לו את תחושת ההשלמה, תחושת "הגאולה", שמחפשים בתום יצירה כזאת. לכל הפחות כך האמין רוזנצוויג טרם כתיבת הסיום לספר.

הירשמו עכשיו להמלצות הקריאה של הארץ

הרשמה בקליק

הוא החל בכתיבת "כוכב הגאולה" רק חצי שנה לפני כן, בסוף אוגוסט 1918, כשניצב כחייל ביחידת אנטי־ארטילריה של הכוחות הגרמניים בחזית הבלקנית במלחמת העולם הראשונה. בין סתיו 1918 לאמצע פברואר 1919 חוותה גרמניה תבוסה מוחלטת במלחמה וקריסת המונרכיה בנובמבר, וכן סדרת מהפכות וניסיונות הפיכה בין נובמבר לינואר. בינואר נפתחה ועידת ורסאי שהיתה עתידה להשפיע עמוקות על המציאות הכלכלית והמדינית בגרמניה בין המלחמות, וב-11 בפברואר נבחר פרידריך אברט כנשיא הראשון של הרפובליקה

הגרמנית בוויימר. במשך כל אותם אירועים סוערים רוזנצוויג כתב.

ספרו "כוכב הגאולה" הוא מלאכת מחשבת פילוסופית ותיאולוגית כאחת. הספר מציג את חוויית המציאות שלנו כמורכבת מקשרינו עם האל, העולם ובני אדם אחרים, קשרים שדרכם אנו שואפים לאחדות גואלת ומשלימה. הספר נפתח בהכרה בפחד המוות כמפתח להבנת הקיום האנושי. הוא מתאר את מצבו ואת משימתו של האדם הנקרא מתוך פחדו הקיומי להשתתף בשאיפה זו לאחדות, וגם את הקהילות הדתיות (היהודית והנוצרית) שבהיותו חלק מהן הוא מטרים ואף מקדם את הגאולה.

"כוכב הגאולה" מתיימר להיות שיטה פילוסופית, והקשרים שבין האל, העולם, והאדם מוסברים ומוצדקים על ידי מתודה מקורית. אמנם הספר מסתיים בחיזיון מיסטי של אותה אחדות גואלת בדמות כוכב. דווקא הראייה הצופה את האחדות הגואלת שבקצה האופק מנחה את קוראי "כוכב הגאולה" לסגור את הספר ולהשקיע בקשריהם הממשיים בעולם כדי להתקדם לקראת הגאולה.

פרנץ רוזנצווייג. איור: ערן וולקובסקי

- **העברית חסרה את היכולת למות**
- **נשזרים בשיח התשוקה**

בין אוגוסט לפברואר רוזנצוויג כתב גם מכתבים רבים: לאמו, לבני הדודים האנס ורודולף אהרנברג ולחבריו הטובים, ביניהם אויגן רוזנשטוק; אך חשובים מכולם היו המכתבים שכתב למרגרט רוזנשטוק־הוסי ("גריטלי"), אשתו של חברו הטוב. רוזנצוויג ניהל רומאן עם רוזנשטוק־הוסי, שהתחיל בפברואר 1918 ונמשך שנים, אפילו בידיעת אויגן עצמו. שבעים שנה לאחר מותו של רוזנצוויג ראו אור המכתבים שכתב לרוזנשטוק־הוסי באופן כמעט יום־יומי לאורך תקופת כתיבת יצירתו הפילוסופית הגדולה. המכתבים האלה הם, בין היתר, העדות המקיפה ביותר על מצבו של רוזנצוויג בתקופת הכתיבה ועל התרשמותו האישית והמיידית שלו מהספר שחיבר. הם גם חושפים כי "גריטלי" היתה ללא ספק המוזה שהעניקה את ההשראה לחלקים מרכזיים ביצירתו.

ב-31 בינואר 1919 התחיל רוזנצוויג לכתוב את הפרק השלישי והאחרון של החלק השלישי והאחרון של הספר. חלק זה סופו להיחתם ב"שער" שמחזיר את הקורא מחזון האחדות אל החיים מחוץ לספר. רוזנצוויג מוצא עצמו באותה עת בפרייבורג, עיר אוניברסיטאית בדרום־מערב גרמניה שבה למד לפני המלחמה. באחד בפברואר הוא מדווח לרוזנשטוק־הוסי על מצב רוחו המרומם: "אני כותב במעין עננת שכרות־שמפניה קלה, ומושך חוטים מתוך חלקיו הקודמים של הספר"; וב-9 בפברואר הוא מתאר את תהליך פרידתו ממושגי היסוד של הספר: "הקשת הסוגרת הזאת נכתבת בתחושה ייחודית של פרידה. ברעיונות מסוימים עלי לחשוב: זאת הפעם האחרונה שתופיע בפני".

ב-7 בפברואר הוא כותב לרוזנשטוק־הוסי על כוונתו לנסוע חמישים קילומטר דרומה, לזקינגן, עיירת ילדותה שבה עדיין התגוררו הוריה (רוזנשטוק־הוסי גרה באותה עת יחד עם בעלה בלייפציג). רצונו הוא לחתום את ספרו על שולחן הכתיבה שלה: "אם אסיים את III3 [חלק ג', פרק ג'] עד אמצע השבוע הבא,

אולי אסע באמת לכמה ימים נוספים לזקינגן, ואכתוב את השער ליד שולחן הכתיבה שלך תחת מבטך".

כך בדיוק עשה. ביום חמישי שלאחר מכן, ה-14 בפברואר, הוא כותב לרוזנשטוק־הוסי, "אני בזקינגן", ומדווח על חרדתו מול האפשרות שאמהּ לא תזמין אותו לעבוד בקומה העליונה ליד השולחן הנכון: "אזרתי אומץ וביקשתי את המפתח [לשולחן] מאמא שלך וראיתי שהיא בעצם ציפתה שאעלה, כיוון שאמרה כי הדליקה כבר את החימום למעלה. אני מאמין שלא יכולתי לכתוב כאן למטה את 'השער' אם שולחן הכתיבה שלך היה נותר מעלי מחוץ להישג ידי".

למחרת הוא כותב לרוזנשטוק־הוסי משולחנה בתשומת לב מרבית, מוקסם מחומרי הקריאה והכתיבה שמילאו את חלל העבודה: ממשטח הכתיבה, מהספרים, מכלי ההתכתבות. "אני יושב כעת סוף־סוף ליד שולחן הכתיבה שלך. שכחתי לגמרי שאת בעצמך הראית לי היכן הנחת את המפתח. אבל הספרים כאן! האם אצליח לכתוב?... יש עוד כתם זהוב קטן משעוות־חותם על השעמנית הירוקה!״

אולם טקס חתימת הספר בשולחן הכתיבה של "גריטלי" לא התממש כפי שציפה לו רוזנצוויג. מאוחר יותר באותו יום, 15 בפברואר, הוא כותב שוב, הפעם במצב שברירי: "כתבתי חלק גדול מ'השער', שמונה עמודים. מהם אני לחלוטין לא מרוצה, כמו גם מ-III3 לאחר קריאה חוזרת בו... לא הייתי צריך לבוא הנה".

בבוקרו של ה-16 בפברואר רוזנצוויג כותב את מלותיו האחרונות של "כוכב הגאולה" ליד שולחן הכתיבה של "גריטלי". הוא שוב מחכה לחוש את אותה השלמה, לחוות מידה של גאולה, הצפויה ללוות הישג שכזה. אך תחושה גואלת זו לא מגיעה: "השעה כבר שתיים־עשרה. הקראתי את כל המלט והגיעו שני מכתבים ממך לקינוח. סיימתי לכתוב את 'השער'. תמיד חשבתי כי סיום זה של ה* יהיה ראוי למברק אליכם [לגריטלי ולאויגן*]. אבל איך שהדברים התגלגלו היום, כלל לא היה לי חשק לשלוח מברק. הוא לא מספיק מצא חן בעיני. ובכל זאת שיפרתי אותו בכל מיני אופנים ומחר בבוקר אשפר אותו עוד קצת. אך תחושת הסיום הגואלת חסרה".

סיום "כוכב הגאולה" מזמין את הקורא להשלים בחיים עצמם את המהלך הגואל שתואר בספר. לכן חתימת הספר היא גם התחלה: תחילת החיים לאור חוקן הגאולה אשר בספר. אבל כפי שרוזנצוויג כותב במכתב מ-18 בפברואר, אפילו "כנקודת התחלה — אין זו אלא מלה בלבד". ואם היא תישאר מלה בלבד ולא תביא למעשה, היא תישאר ללא כל משמעות

רוזנצוויג בוחן את עצמו בניסיון להבין למה הוא לא חווה ולו מידה קטנה של גאולה בחתימת הספר. הוא אינו עצוב שתקופת הסגירה מסתיימת, אלא להפך. הוא מודה כי "כבר בנסיעה הנה חשתי באמת שאני נמצא מעבר ל* (אולי בגלל זה 'השער' כשל)".

למחרת, ב-17 בפברואר, הוא דווקא מתהשם לטובה מסיומו של ספרו: "הוא בכל זאת פשוט יפה. בדיוק חזרתי וקראתי אותו". ואמנם המבוכה סביב הבלבול הרגשי שלו מחתימת הספר ממשיכה להציק לו. ב-25 בפברואר, במכתב לרודולף אהלנברג, הוא מתאר לו "סיומו הרגיש הראשון לפני שמונה ימים כבר לא היה סנסציה. בניגוד גמור לתחילתו אז לפני חצי שנה".

משמעות

משמעות יחסו האמביוולנטי לחתימת הספר מוצאת ביטוי במכתב לרוזנשטוק־הוסי מ-18 בפברואר, יומיים לאחר חתימת הספר. רוזנצוויג מביע שוב את מבוכתו בעניין: "בניגוד לצפוי, סיום זה לא מותיר בי כל רושם". אך מיד הוא מציע דימוי מוסיקלי כהסבר. חתימת הספר היא "חצי־קדנצה (כאילו סיימת בשליש מעל הטוניקה) — סיום פתוח... העובדה שסיימתי אותו כלל לא היתה חשובה כנקודת סיום. וכנקודת התחלה — אין זו אלא מלה בלבד".

מדוע לא זכה רוזנצוויג לתחושת סיום גואלת בחתימת הספר? לפי הסבר זה סיום "כוכב הגאולה" הוא "חצי־קדנצה", סיום קטע מוסיקלי שלא חוזר לטון הבסיסי של היצירה אלא נשאר תלוי באוויר בדרגה החמישית (או בצלילו השלישי של האקורד המשולש) מעל הטוניקה. סיום כזה מזמין השלמה מוסיקלית, על בסיס זיכרון הטוניקה, בקטע מוסיקלי נוסף. לכן הוא "סיום פתוח", כפי שרוזנצוויג מתאר אותו.

סיום "כוכב הגאולה" הוא אכן "סיום פתוח". "השער" נפתח בראיית אחדות ההוויה בדמותו של הכוכב, שממנו מאיר ה' פניו אלינו. ראייה זאת משמשת אישור משלים, במבט אחד, לבניין הפילוסופי המורכב של הספר. אבל כאשר מתקדם "השער" רוזנצוויג מזהה בפניו של האל את הפנים של הזולת האנושי. ובכך מי שחווה את החוויה המיסטית הגואלת המתוארת נשלח חזרה אל חייו היומיומיים והסופיים כדי לממש את אותה אחדות הנראית בדמות הכוכב, דרך

קשרי אהבה וכבוד הדדיים עם בני אדם אחרים.

כך חותם רוזנצוויג את ספרו: "דבר אחרון זה אינו אחרית... כי אם ראשית. מה קשה היא ראשית זו! מה קשות הן כל התחלות!... 'הצנע לכת עם אלוהיך' — פסוק זה כתוב מעל לשער, שבו יוצאים מאור היקרות המופלא של המקדש האלוהי אשר בו לא יעמוד אדם וחי. ואל מה נפתחות דלתות השער? הלא ידעת? אל החיים" (בתרגומו של יהושע עמיר בשינוי קל).

סיום "כוכב הגאולה" מזמין את הקורא להשלים בחיים עצמם את המהלך הגואל שתואר בספר. לכן חתימת הספר היא גם התחלה: תחילת החיים לאור חזון הגאולה אשר בספר. אבל כפי שרוזנצוויג כותב במכתב מ-18 בפברואר, אפילו "כנקודת התחלה — אין זו אלא מלה בלבד". ואם היא תישאר מלה בלבד ולא תביא למעשה, היא תישאר ללא כל משמעות.

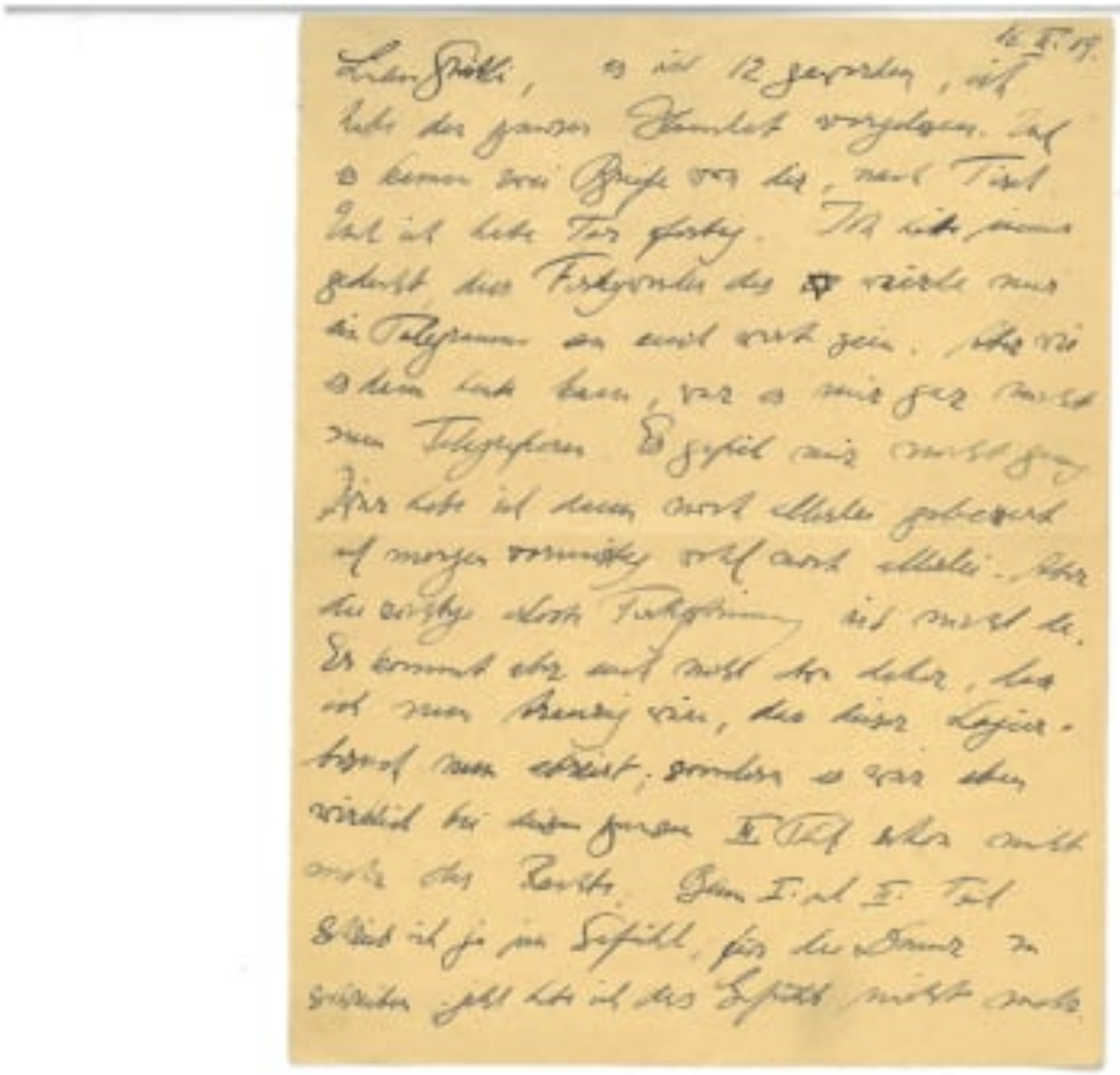

מכתב שכתב פרנץ רוזנצווייג לאהובתו מרגרט רוזנשטוק־הוסי ("גריטלי") ב-16.2.1919, היום בו סיים את כתיבת "כוכב הגאולה"

אם כן, אפשר לומר כי רוזנצוויג חווה את חתימת "כוכב הגאולה" בדיוק באופן שהיה צריך לחוות אותה: כסיום פתוח התובע גאולה בחיים ולא רק בספר.

כאשר חתם את "כוכב הגאולה" ב-16 בפברואר 1919, ליד שולחן הכתיבה של "גריטלי", לא ידע מה חייו יזמנו לו. הוא לא ידע על תחומי הלימוד היהודיים שלהם יתרום; הוא לא ידע על הסבל המחכה לו; הוא לא ידע איזה מבין הקשרים האינטימיים שלו ייחלשו או יתחזקו בשל התמסרותו לחיים היהודיים; וכמובן שלא היה יכול לדעת שהחיים היהודיים־הגרמניים שבהקשרם הגה את הגאולה יימחקו כליל עשרים שנה לאחר מכן.

אמנם חתימת "כוכב הגאולה" על שולחן הכתיבה בזקינגן מהווה מאורע בתולדות ההגות היהודית בפרט ובתולדות הפילוסופיה המערבית בכלל, אשר עדיין מזמין תגובות הגותיות, דתיות, ותרבותיות.

הסיום פתוח.

אחרי שקרא את "השער" מתחילתו ועד סופו בבוקר ה-17 בפברואר, הוא סגר את שולחנה של "גריטלי" אבל חזר לשבת לידו כמה שעות לאחר מכן. "אני שוב יושב ליד שולחן הכתיבה שלך, אותו כבר סגרתי הבוקר. כעת אני רוצה לסגור אותו באמת עם הכתם הזהוב שלו. תמסרי לו דרישת שלום ממני כשתפתחי את השולחן שוב".

תרגום המכתבים מהגרמנית מאת ינון ויגודה. לרגל 100 שנה לסיום כתיבת "כוכב הגאולה" יתקיים בשבוע הקרוב כנס בינ־לאומי במכון ון ליר בירושלים: "בחזרה לגאולה: הכוכב 1919-2019".

תגיות: ספרים